Besim Atalay'ı Yitirdik (1882-1965)

Besim Atalay'ın ölümü ile Türk Dil Kurumu ve Türkoloji dünyası değerli bir emektarını yitirmiş bulunuyor. Necip Âsım ve Velet Çelebi gibi "vavlı Türk"lerden olmadığı halde, Besim Atalay daha genç yaşta iken ülkücü ve Türkçeci bir aydın olarak tanınmağa başlamıştır. Cumhuriyetin ilânından önce, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti zamanında, Millî Eğitim Bakanı Dr. Rıza Nur'un buyruğu ile Anadoluda 1920 yılında özel bir yönetmelikle küçük çapta bir öz Türkçe kelime derlemesi düzenlenmiş, Hars Müdürü Besim Atalay bu çalışmaları yönetmiş, bu gereçlerden faydalanarak da Hamit Zübeyr (Koşay) ile İshak Refet (Işıtman) 1932'de "Anadilden Derlemeler" adlı yapıtı ortaya koymuşlardır. Bu 1920 yılı, kuşkusuz, Besim Atalay'ın bilim hayatında önemli bir dönüm noktası sayılabilir.

Ahmet Besim Atalay 1882 yılında Uşak'ta doğmuş, şehrin iptidaisinde ve rüştiyesinde okuduktan sonra, babası Demirci Mehmet Çavuş onu medreseye göndermiştir. On bir yılını medresede geçiren Besim Atalay 1905'te, 23 yaşında iken İstanbul'a giderek Şehzade Camisinde Çarşambalı Hacı Ahmet Efendinin derslerine dört yıl devam etmiş, icazetini almış ve 1909'da İstanbul Darülmuallimine girmiştir. Üç yıl sonra, 1912'de, yüksek öğrenimini burada tamamlayarak eğitim alanına atılmıştır.

Atalay, Meşrutiyet yıllarından Millî Kurtuluş savaşına değin, millî eğitim alanında türlü görevlerde bulunmuştur: Konya öğretmen okulu ile İstanbul'daki Darüşşafaka'da öğretmenlik, Trabzon, Ankara ve Konya öğretmen okullarında müdürlük, Maraş, İçel ve Niğde illerinde Millî Eğitim Müdürlüğü, son olarak da 1920'de Millî Eğitim Bakanlığında Hars Müdürlüğü ve Orta Öğretim Müdür Vekilliği.

Ulusal Kurtuluş Savaşı başlar başlamaz Besim Atalay politika hayatına atılmış, 1919'da Atatürk'ün Sivas'ta bulunduğu sırada, Atalay Silifke'de öğretmen arkadaşları ve başka aydınlarla birlikte "Müdafaa–i Hukuk Cemiyeti"ni kurmuş, sonra, memleketi olan Uşak'ta annesi Halime hanım Yunanlılar tarafından şehit edilmiş, Atalay aynı şehirde "Redd–i İlhak– Müdafaa–i Hukuk Cemiyeti"nde ulusal savaşı destekleyen konferanslar vermiştir. 1920'de Atalay, Birinci Büyük Millet Meclisine Kütahya'dan milletvekili seçilmiş, ikinci ,üçüncü ve dördüncü dönemlerde Mecliste Aksaray'ı temsil ettikten sonra, beşinci dönemde yine Kütahya'dan milletvekili çıkmış ve yedinci dönemin sonuna kadar Meclis üyeliğinde kalmıştır.

1932 sonbaharında Atatürk'ün önderliği ile Dolmabahçe Sarayında toplanan Birinci Türk Dil Kurultayına Besim Atalay da katılmış, tez okumuş, Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu) Merkez Heyetine üye seçilmiş, 1951 yılına değin, 19 yıl Merkez Heyeti üyesi olarak Kurumun saymanlık işlerinin başında bulunmuş, ölümüne değin de Kurumda üye olarak kalmıştır.

Atalay'ı Kurumun yalnız saymanı olarak tanımak ve tanıtmak büyük bir yanlış olur. O aynı zamanda dil işlerinde her hangi bir kolbaşı kadar canla başla çalışan, bütün vaktini, bilgisini ve gücünü Türkçenin özleşmesine adamış bir dilci idi. Yine, Atalay'ı sadece bir dil devrimcisi olarak tanıtmak da doğru olmayacak-

tır, çünkü o, medrese kalıplarına göre yetişmiş bir dilci olmakla beraber, Türkolojinin akademik alanında da çalışmış, yerli ve yabancı Türkologların beğenisini kazanmış olan yapıtlar vermiştir. Arapçayı ve Farsçayı da iyi bilen Atalay 1937–1942 yıllarında Ankara Dil ve Tarih–Coğrafya Fakültesi Farsça profesörlüğünde bulunmuş, aynı dili Ankara Polis Enstitüsünde de okutmuştur.

Besim Atalay'ın ilk önemli yapıtı *Maraş Tarihi ve Coğrafyası* (171 sayfa, 1923) adını taşır. Aynı yılda, *Türk Büyükleri ve Türk Adları* başlıklı 177 sayfalık bir yapıtı da çıkmıştır (2. bas. 1935). Atalay'ın Türk dili üzerindeki çalışmaları işte bu kitapla başlar. Türk Dil Kurumunun kuruluşundan bir yıl önce, 1931'de yayımladığı *Türk Dili Kuralları* (110 s.) adlı kitapçık, Türkçenin kuruluş düzenini inceleyen değerli bir yapıttır. Ertesi yıl, 26 eylül 1932 yani Birinci Türk Dil Kurultayının açılış günü, Anadolu çocuğu ve Türkçeci Besim Atalay için bir bayram günü olmuştur. O gün, Aksaray milletvekili Atalay, Atatürk'ün yüce katında kürsüye çıkmış ve kollarını yükselterek sözüne şöyle başlamıştı: "Gönüldaşlarım, bugün sizin yüksek önünüzde söz söylemek fırsatını bana veren, ilimi ve dilimi kurtaran Büyük Başbuğun büyüklükleri önünde yükünüyorum. Bir haftadır beni birçok saygıdeğer arkadaşlarım kutluladılar. Beni sevindiren bu büyük bayramı ben de çok büyük milletime kutlularım. Bayram, Türk budununun bayramıdır. Artık o kendi diliyle söylenecek sözleri dinleyecek, kendi diliyle yazılacak şeyleri okuyacak, o kendi diliyle söyleyecek ve söyletecektir." Anadolu Türkçesine, şivesine ve öz Türkçeye sımsıkı bağlı bulunan Besim Atalay, Türk Dil Kurumunun tatlı ve acı günlerinde hiç şaşmadan sonuna kadar bu ülkücülüğünde direnmiştir.

Kurum kurulur kurulmaz, Besim Atalay bir yandan dilin özleşmesi alanında çalışmış, öte yandan Türk dilinin eski anıtlarını incelemeğe başlamıştır. Bu anıtlardan, Kaşgarlı Mahmud'un Karahanlı Türkçesini tanıtan *Divanü Lûgat–it–Türk*ünü (1073) ele almış, onu Arapçadan dilimize aktarmağa koyulmuş, ve uzun bir çalışmadan sonra, bu çeviri 5 cilt halinde Kurumca yayımlanmıştır: *Divanü Lûgat–it–Türk* (çeviri 3 cilt, tıpkıbasım 1 cilt, karşılaştırmalı dizin–sözlük 1 cilt, 1939–1943, hepsi 2641 sayfa, T.D.K.). Atalay bu işte Van Mebusu Tevfik Bey'in, Kilisli Muallim Rifat Bilge'nin ve emekli öğretmen Konyalı Âtıf Tüzüner'in çevirilerinden de yararlanmış ve yapıtına 36 sayfalık bir in-

celeme eklemiştir. Kaşgarlının bu yapıtı üzerinde, Alman dilcilerinden Carl Brockelmann da çalışmış ve 1928'de *Divan*'ın kelime hazinesini bir sözlük haline getirmişti. Türkoloji dünyası şimdi bu yapıtı eksik ve kusurlu buluyor ve Besim Atalay'ın çevirisinin daima göz önünde bulundurulmasını zorunlu sayıyor.

Besim Atalay'ın Türkoloji alanında meydana koyduğu öbür başlıca yapıtları şunlardır: *Türkçemizde Men–Man* (55 s., 1940, T.D.K), *Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme* (382 s., 1942, T.D.K.), *Türkçede Kelime Yapma Yolları* (155 s., 1946, T.D.K.), *Arapça ile Türkçenin Karşılaştırılması* (64 s., 1954). Bu arada Atalay, Kıpçak Türkçesini de ele almış, önce, XIV. yüzyıldan kalma, yazarı bilinmeyen *Et–tuhfet–üz–zekiyye fi'l lûgat–it–Türkiyye* adlı yapıtı (32 sayfalık inceleme, çeviri, tıpkıbasım, dizin, 295+91 s., 1945, T.D.K.), sonra da Molla İbn Mehmet Salih'in 1619 sıralarında meydana getirdiği *Eş–şüzûr–üz –zehebiyye ve'l kıtaül–Ahmediyye fi'l lûgat–it–Türkiyye* (8 sayfalık inceleme, 4+ 70 s., 1949. T.D.K) adlı yapıtını yine Arapçadan dilimize çevirmiştir. Atalay bu yapıtın tek bir el yazması bulunduğunu ve bunun da kendinde olduğunu sanmışsa da, yapıtın başka bir yazmasına Paris'teki Bibliotheque Nationale'de rastlanmıştır. *Et–tuhfet–üz–zekiyye* çevirisi, Kıpçakça bu eser üzerinde çalışmayı daha önceden tasarlamış olan Macar dilcisi T. Halasi Kun tarafından 1947'de sert bir eleştirmeden geçirilmişse de, Atalay *Et–tuhfet–üz–zekiyye Çevirmesinin Tenkidi Dolayısıyla* (126 s., 1948) adlı yazısıyla çeviriyi savunmuştur.

Atalay'ın Çağatay Türkçesi üzerinde de çalışmaları vardır. XVIII. yüzyılda Mirza Mehdi Mehmet Han'ın meydana getirdiği *Seng–lâh. Lûgat–i Nevai* (Mebani–ül–lûgat) adlı yapıtının tıpkıbasımını, Süleymaniye kitaplığında bulunan bir el yazmasından sağlamıştır (8 sayfalık inceleme+ 171 s., 1950, T.D.K). Atalay'ın Türkoloji dünyasına yaptığı önemli bir yardım da, 1530 yılında Anadoluda yazılmış olan en eski Türkçe grameri, Bergamalı Kadri Efendi'nin *Müyessiret–ül–ulûm* (16 sayfalık inceleme, tıpkıbasım, çevriyazılı metin ve dizin, 247+182 s., 1946, T.D.K.) adlı yapıtının bilimsel yayımıdır.

Bu Türkoloji yapıtlarının yanıbaşında, Besim Atalay'ın edebiyatla ve dinle ilgili yapıtları da vardır. Edebiyatla ilgili yapıtlarından şunlar anılabilir: *Sakarya Destanı* (1921), *Türk Zaferine Armağan* (39 s., 1923), *Baş belâları* (3 perdelik manzum

piyes, 38 s., 1926), *Tan Destanı* (1927), *Cönk* (manzum küçük hikâyeler, 41 s., 1931), *Onuncu Yıl Destanı* (1933), *Suna ile Çoban Hikâyesi* (Basın ve Yayın Genel Müdürlüğünün 1. ödülünü kazanmıştır, 69 s., 1939), *Hayvan Hikâyeleri ya da Hayvanlardan Öğütler* (175 s., 1962). Din bilgisi alanında da şu yapıtları vermiştir: *Müslümanlara Öğütler* (1923), *Bektaşilik ve Edebiyatı* (124 s. + 1 katlanmış harita, 1924), *Türk Dili ile İbadet* (136 s., 1961), *Tanrı Kitabından Namaz Türeleri* (1944). Atalay'ın son yapıtı yine din alanındadır: *Kur'an–ı Kerim*'in Türkçe çevirisi. Anadolu Türkçesinin çeşnisini taşıyan bu çeviri (756 + 6 s.), Doğan Kardeş Matbaacılık Şirketi tarafından çok güzel bir baskı ile 1962 yılında yayımlanmıştır, Besim Atalay ölümünden birkaç ay önce bunun ikinci baskısını da görmüştür (791 s., 1965).

Besim Atalay, geride basılmamış yapıtlar da bırakmıştır: *İçel Tarihi ve Coğrafyası*, *Niğde ve Havalisi Tarihi ve Coğrafyası* v.b. gibi. Bunlar arasından, müsveddeleri hazırlanmış bulunan şu yapıtların kısa bir zamanda basımevine verilmesini vasiyet etmiştir: 1. *Atasözlerinin Ana Kaynakları*, 2. *Çağatay Sözlüğü veya Abuşka Sözlüğü*, 3. *Türkçede Ana Kelimeler Yahut Türkçede Türetme Sözlüğü*.

Atalay, eski kuşağın yetiştirdiği ileri gelen bir bilim adamı ve dilcisi idi. Ulusal geleneklere sımsıkı bağlı, korumcul (muhafazakâr) bir Türkçü ve Türkçeci idi o. Özünde, sözünde, davranışlarında ve yaşayışlarında tam bir Anadoluluk kendini gösterirdi, kesin ve apaçık. Dil Kurumundaki odasını bu zevke göre döşemiş ve süslemişti: tavandan asılı içi ampulla eski bir fener, duvarda bir Buhara halısı ve çini tabak, yerde bir Uşak kilimi, masasının yanında sedef kakmalı bir sehpa, üstünde işlemeli bakır bir sini, hücrede antika bir nargile. Zile basmak yoktu, el çırpar, odacıları öyle çağırırdı. Çay demlenir ve gelirdi, arasıra çalışma durdurulur, mizahlı fıkralar anlatılırdı. İşte Besim Atalay bu idi. Böyle olmakla beraber, "literatüre geçmiş", yapıtları dünya Türkologları tarafından aranan bir dilci idi o.

Kederli ailesinin acısını paylaşır, Türkoloji dünyasına başsağlığı dileriz.

A. DİLÂÇAR